<u>शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)</u>

मम्मटोक्त काव्य लक्षणे अनलङ्कृती पुनः क्वापि पदस्य विश्लेषण विशद प्रतिपादनम्।

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि।

उक्त काव्य लक्षणे 'अनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति यदुक्तं तदपि न युक्ति युक्तम्। अस्यार्थः- सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचिदस्फुटालंकारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति। तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वम्। यत्तु क्वचिदस्फुटालंकारत्वे उदाहृतम् —

'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥' इति।

एतच्चिन्त्यम्। अत्र हि विभावना विशेषोक्ति मूलस्य सन्देह सङ्करालंकारस्य स्फुटत्वम्।

वस्तुतस्तु 'यः कौमारहरः' इत्यत्र न कश्चन स्फुटोऽलङ्कारः। कारणाभावे कार्योत्पत्तिरूपस्य विभावनाऽलङ्कारस्य न स्फुटता। यतः उत्कण्ठाभाव कारणानां भावमुखेनैव वर्णनं न त्वभावमुखेन। एवं कारणसत्वेऽपि कार्यानुत्पत्ति रूपाया विशेषोक्तेरपि न स्फुटता। अर्थादत्र कारण कार्ययोर्भाव कथनस्य आर्थिकस्य सत्वेऽपि तद्वाचक न आदितोऽनुपात्तत्वात्। यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा विशेषोक्तेः स्फुटत्वं भवेत्। अत्र उभयोरस्फुटत्वेन तन्मूलक सन्देह सङ्करोऽपि अस्फुटं इति निर्विवादम्।

—

उपेन्द्र झा
19/12/20
शास्त्री प्राक् साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
सुरसेना, पूर्णियाँ

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने
विषमलोचनस्य वक्षः इत्यत्र पद पदांश दोषो
वेति - विवेचनम् ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने
विषमलोचनस्य वक्षः ।

आङो यमहनः (1/3/28) 'स्वाङ्गकर्मकाच्च'
इत्यनुशासनबलात् आङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यै-
वात्मनेपदं नियमितम् । इह तु तल्लङ्घितमिति व्याकरण
लक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् ।

ननु 'आजघ्ने' इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपितु
('विषमलोचनस्य वक्षः' इति पराङ्गवाचिके पदान्तरा-
काङ्क्षयैवेति वाक्यघटकाऽनेकपद प्रयोज्यत्वादस्य
दोषो वाक्यदोषेति चेत्? नैवम्, तथा हि - गुणदोषा-
लङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यति-
रेकाऽनुविधायित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य 'आजघ्ने'
इति पदमात्रस्यैवान्वय व्यतिरेकाऽनुविधायित्वम् ।
पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि अर्थात् विषमविलोचनस्य
वक्षः इत्यस्य स्थाने त्रिनेत्रस्योरः इति पाठे कृतेऽपि, तस्य
च्युतसंस्कारता दोषस्य तादवस्थ्यादिति पददोष एवायं
न पुनर्वाक्यदोषः ।

अपि च यथोदाहृतेऽस्मिन्पद्यस्य परिवृत्तौ 'आजघ्ने'
इत्यस्य स्थाने आत्मने पदं विहाय 'आजघान' इति
परस्मैपद पाठे कृतेऽपि न दोषः, तथा हन् प्रकृतेरपि
परिवृत्तौ 'आजघ्ने' इत्यस्य स्थाने 'प्रजहार' इति कृतेऽपि
न दोषः । प्रकृति प्रत्यय मेलनेन दोषत्वात् पद दोष
एवायं न पदांशदोषः ।

अयमभिप्रायः - अत्र हि दोषस्य प्रकृतिप्रत्यययो-
~~[illegible]~~ उभयोरेवान्वय व्यतिरेकाऽनुविधायित्वात्
प्रकृति प्रत्ययोभयांशस्यैव च पद रूपत्वात् पददोष
एवायमिति सर्वमवदातम् ।

इति दिक् ।

उपेन्द्र झा
19/12/20
सह० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० [illegible]

Dec 19, 2020

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

'अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो !
अहितः सहितः साधु यशोभिरसतामसि ।।'
पद्येऽस्मिन् व्यङ्ग्यार्थ प्रतिपादनम् ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो !
अहितः सहितः साधु यशोभिरसतामसि ।। इति
इदं शब्दशक्त्या विरोधाभासालङ्कारस्योदाहरणम् ।
हे हर्षद ! = शत्रु हर्ष खण्डक ! मित्र हर्ष दायक प्रभो !
त्वं समितः = युद्धात्, प्राप्तैरुत्कर्षैः = अतिशयैः विजयैरिति भावः । अमितः = अपरिमितः, असतां = दुर्जनानां, अहितः = दण्डविधायकत्वेन शत्रुरसि ।

अत्र यः अमितः = मितरहितः स समितः = मित सहितः कथम् ? यश्च अहितः = हितरहितः स सहितः = हित सहितः कथमिति विरोधः । स च समितः = युद्धात्, प्राप्तैरुत्कर्षैः अमितः, तथा साधु यशोभिः सहितः असतां चाहितः इत्यर्थ करणेन निराक्रियते । विरोधाभासद्योतकाप्यादि शब्दाभावाच्चात्र विरोधाभासोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । इति ।

उपेन्द्र झा
19/12/20
स्ना॰ प्रो॰ साहित्य
रा॰ उ॰ सं॰ महावि॰
पुरखैला, पूर्णियाँ

Dec 19, 2020